

کلید رستگاری (کتاب شناخت مفتاح الفلاح)

محمود ملکی

چکیده

دعا نویسی، از قدیمی‌ترین سبک‌های نگارش در حوزه دین محسوب می‌شود. عالمان نیز، به این سبک نوشتار توجه ویژه‌ای داشته‌اند. در این میان، *مفتاح الفلاح*، اثر شیخ بهایی دارای اهمیت خاصی است. نسخه‌های فراوان خطی و شرح‌ها و تعلیقه‌ها و ترجمه‌های آن، از ارزشمندی آن حکایت دارد. این مقاله، به کتاب‌شناسی توصیفی این کتاب می‌پردازد. **کلید واژه‌ها:** *مفتاح الفلاح*، شیخ بهایی، دعا، حدیث، روایت.

مقدمه

دعا، در فرهنگ دینی، جایگاه ویژه‌ای دارد، چنان‌که در روایات، از آن به محبوب‌ترین اعمال، نزد خداوند (*الکافی*: ج ۲ ص ۶۷) و سلاح مؤمن (همان: ص ۶۸)، یاد شده است. اهل بیت علیهم‌السلام، با ترغیب و تشویق مردم به دعا، به آنان دعهایی را آموزش می‌دادند که در میان این دعهاء، *صحیفه سجادیه*، که تنها کتاب دعایی بجای مانده از امامان علیهم‌السلام است، توجه اهل بیت علیهم‌السلام به همه جوانب زندگی را، از طریق دعا، نشان می‌دهد. اصحاب امامان و عالمان شیعی نیز، با تأثیر از این ترغیب و تشویق‌ها، به دعانویسی، اهتمام خاصی نشان داده، کتاب‌های بسیاری در این زمینه تألیف کرده‌اند، که گزارشی خلاصه وار از این تألیفات، در این جا می‌آید.

- کتاب *یوم و لیلۃ*، معاویة بن عمار دهنی (م ۱۷۵).
- کتاب *عمل یوم و لیلۃ*، یونس بن عبدالرحمان (اوایل قرن سوم).
- کتاب *عمل یوم و لیلۃ*، محمد بن خالد برقی (همان عصر).
- کتاب *عمل یوم و لیلۃ*، محمد بن ابی عمیر (م ۲۱۷).

- کتاب الدعاء، احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۸۰ یا ۲۷۴).
  - کتاب‌های یوم و لیلۃ و مختصر آن و الدعاء والمزار، محمد بن مسعود عیاشی (قرن سوم).
  - کتاب‌های الدعاء عن علیؑ؛ الدعاء، العوذ عن ابن عباس؛ العوذ و الرقی، عبدالعزیز بن یحیی الجلودی (م بعد از ۳۳۰)
  - کتاب‌های المزار یا جامع الزیارات و یوم و لیلۃ، جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۹).
  - مناسک المشاهد، شیخ مفید (م ۴۱۳).
  - مصباح المتعبد و مختصر آن، شیخ طوسی (م ۴۶۰).
  - کتاب‌های عمل یوم الجمعة و عمل الشهور، محمد بن علی بن یعقوب الکاظم القنانی (نیمه اول قرن پنجم).
  - المزار، محمد بن مشهدی (م بعد از ۵۹۴).
  - الاختیار المصباح، سید علی بن حسین بن باقی قرشی (زنده در ۶۵۳).
  - کتاب‌های اقبال الاعمال، جمال الاسبوع، مهج الدعوات، الدرر الواقیة، ربیع الاسانید و فلاح السائل و... سید علی بن موسی بن جعفر بن طاووس (م ۶۶۴).
  - کتاب‌های عمل الیوم و اللیلۃ و الاخبار فی ادعیة اللیل والنهار، سید احمد بن موسی بن جعفر بن طاووس (م ۶۷۳).
  - المزار، شهید اول، محمد بن مکی عاملی (م ۷۸۶).
  - کتاب البلد الامین والجنة الواقیة معروف به مصباح، ابراهیم بن علی عاملی کفعمی (م ۹۰۵).
  - انیس العابدین، یکی از عالمان اوایل عصر صفوی.
  - مفتاح الفلاح فی عمل الیوم و اللیلۃ، شیخ بهاء الدین محمد بن حسین عاملی (م ۱۰۳۱).
  - کتاب‌های زاد المعاد و تحفة الزائر و مجلد دعا از مجلدات بحار الانوار، علامه محمد باقر مجلسی (۱۱۱۰).
  - خلاصۃ الاذکار، ملا محسن فیض کاشانی (م ۱۰۹۱).
  - عمل الیوم و اللیلۃ و الاسبوع والشهر والسنة، سید محمد اصفهانی نجفی (م اندکی بعد از ۱۲۹۰).
  - مفتاح الجنات، سید محسن امین (م ۱۳۷۱) (اعیان الشیع: ج ۱ ص ۱۵۸، با اندکی اضافات از نویسنده).
  - مفتاح الجنان، شیخ عباس قمی (م ۱۳۵۹).
  - و بسیاری تألیفات دیگر در این زمینه، به نوشته سید محسن امین، که از شمارش خارج است (همان: ص ۱۵۹).
- در این میان، مفتاح الفلاح شیخ بهایی، دارای ویژگی‌های متمایزی است و همواره، از زمان تألیف تا عصر حاضر، مورد توجه عالمان بوده است. ما در این نوشتار، برآنیم تا به کتاب‌شناسی توصیفی کتاب فوز و فلاح؛ یعنی مفتاح الفلاح بپردازیم.

مؤلف

محمد بن حسین بن عبدالصمد حارثی همدانی عاملی، معروف به شیخ بهایی، در بعلبک و در سال ۹۵۳ متولد شد (خلاصه الاثر فی اعیان: ج ۲ ص ۳۹۴).

وی، در کودکی، با پدرش به ایران آمد، و از پدر و سایر بزرگان استفاده‌ها کرد، و به مقام شیخ الاسلامی رسید، ولی پس از مدتی، منصب و مقام را رها کرد. ابتدا به زیارت خانه خدا و پیامبر و اهل بیت علیهم السلام رفت، سپس به سیر و سیاحت رو آورد (سلافة العصر فی محاسن الشعراء بکل مصر: ج ۱ ص ۱۷۲). به سرزمین‌های مختلف اسلامی، مانند مصر، قدس، دمشق و حلب سفر کرد و با عالمان آن‌ها دیدار کرد (محمد امین محبی، پیشین: ج ۲ ص ۴۰۳).

ایشان، در بسیاری از علوم زمان خود، سرآمد و زبانزد همه بود. شیخ حرّ عاملی، درباره وی می-

نویسد:

او، در فقه و دانش و فضل و تحقیق و تدقیق و جلالت، قدر و عظمت، شأن و زیبایی در تصنیف، و آراستگی در تعبیر، و جمع زیبایی‌ها، مشهورتر از آن است که یاد شود، و فضایلش، بیشتر از آن است که به شمارش درآید (امل الاصل فی علماء جبل عامل: ج ۱ ص ۱۵۵).

در ادامه می‌آورد:

او در زمان خود، در فقه و حدیث و معانی و بیان و ریاضی و... نظیر نداشت (امل الاصل فی علماء جبل عامل: ج ۱ ص ۱۵۵).
برای وی، در موضوعات تفسیر، حدیث، درایه، رجال، دعا، عبادت، فقه، اصول، نحو، بیان، حساب، علم هیئت، حکمت، تاریخ، ادب و... ۵۹ اثر یاد کرده‌اند (همان: ج ۹ ص ۲۴۴).
سرانجام، در سال ۱۰۳۰ق، در اصفهان، دیده از جهان فرو بست، و او را در جوار مریم رضوی علیها السلام، به خاک سپردند (همان).

نام کتاب

شیخ بهایی، در مقدمه، پس از بیان سبب تألیف کتاب، درباره نام آن می‌نویسد:

آن را، مفتاح الفلاح نامیدم (مفتاح الفلاح: ص ۴۱).

برخی تراجم نگاران، مانند شیخ حرّ عاملی نیز، از آن، به همین نام، بدون زیادتی، تعبیر کرده‌اند (همان: ص ۱۵۶). اما سید محسن امین، در ضمن شمارش تألیفات شیخ بهایی، از آن، چنین نام می‌برد: مفتاح الفلاح فی عمل الیوم واللیلة (همان). آقا بزرگ تهرانی، نام آن را چنین آورده است: مفتاح الفلاح فی الاعمال و الادعیه اللابدیه، فی الیوم واللیلة (الذریعه الی تصانیف الشیعة اسماعیلیان). در چاپ دارالاضواء، نام آن، این گونه آمده است: مفتاح الفلاح فی عمل الیوم واللیلة، من الواجبات والمستحبات.

ولی سزاوار است که در نام این کتاب، به نامی که مؤلف بر آن گذارده، بسنده کرده، و چیزی بر آن نیفزاییم، مگر آن که در پشت نسخه، به خط مؤلف، چیزی بر این نام، افزوده باشد.

موضوع کتاب

این کتاب، از کتاب‌های دعا به شمار می‌رود. مؤلف هم در مقدمه، تصریح می‌کند که موضوع این کتاب، اعمال شبانه روز است که شامل واجبات و مستحبات و آداب پسندیده و نیکو است (همان: ص ۴۱).

سبب تألیف

شیخ بهایی، در سبب تألیف *مفتاح الفلاح* می‌نویسد:

عده‌ای از برادران دینی و دوستان اهل یقین، از من خواستند که کتابی مختصر تألیف کنم که در بردارنده اعمالی باشد که متدینان، از آن بی‌نیاز نباشند؛ اعمال شبانه روز که واجبات و مستحبات و آداب پسندیده و نیکو را شامل شود، و در مستحبات، بر مقدار کم و پر فایده آن بسنده کنم. من نیز خواسته آنان را پذیرفتم و به توفیق الهی، آرزوی آنان را محقق کردم (همان: ص ۴۰).

اهمیت کتاب

سید علی خان مدنی، درباره *مفتاح الفلاح* می‌نویسد:

علیک بمفتاح الفلاح فانه لآبواب طاعات المهیمن مفتاح
یضیء به نور الهدی فکأنه لقارئه فی ظلمة اللیل مصباح
با *مفتاح الفلاح* ملازم باش؛ چرا که کلید درهای پرستش خداوند قائم است.

نور هدایت، بوسیله آن روشنی می‌یابد. برای خواننده‌اش، در تاریکی شب، چون چراغ است (*التدیر فی الکتاب والسنة والادب*: ج ۱۱ ص ۳۵۸).

مفتاح الفلاح، با آن که از کتاب‌های متأخر است، ولی در ردیف *مصادر بحار الانوار* (بحار الانوار *الجماعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*: ج ۱ ص ۲۰) و *وسائل الشیعة* (وسائل الشیعة: ج ۲ ص ۱۵۶ و ج ۶ ص ۴۵۸ و ج ۱۲ ص ۱۰۹) قرار گرفته است.

این کتاب، بنابر نقلی، مورد تأیید امامان علیهم‌السلام بوده است. نوشته‌اند که قاضی معزالدین محمد، شبی، یکی از امامان علیهم‌السلام را در خواب می‌بیند، آن امام به او می‌فرماید:
کتاب *مفتاح الفلاح* را بنویس و بر عمل به آنچه در آن است، مداومت کن.

قاضی می‌گوید:

وقتی از خواب برخاستم، نام این کتاب را از کسی نشنیده بودم. از عالمان اصفهان درباره این کتاب پرسیدم، گفتند: نام این کتاب را نشنیده‌ایم. همان هنگام، شیخ بهایی، با لشکر

شاه، در نواحی ایران بود. هنگامی که شیخ رحمته پس از مدتی به اصفهان آمد، دربارهٔ این کتاب، از او پرسیدم. ایشان گفتند: در این سفر، کتاب دعایی تصنیف کرده، ولی نام آن را به کسی نگفتم و نسخه‌ای از آن را هم، برای نسخه برداری، به دوستان ندادم. من آن خواب را برایش بازگو کردم. او گریست و نسخه‌ای که به خط خودش بود، به من داد و من اولین کسی بودم که از آن کتاب استنساخ کردم (خاتمه مستدرک الوسائل: ج ۲ ص ۲۳۰).

محل و تاریخ نگارش

بنا به نوشتهٔ خود شیخ، کتاب را در اوایل دههٔ سوم ماه صفر سال ۱۰۱۵ هجری قمری، در شهر گنجه، به پایان رسانده است (همان: ص ۸۰۰).

گزارشی از محتوای کتاب

مفتاح الفلاح، دارای مقدمه‌ای کوتاه، دربارهٔ سبب تألیف کتاب و معرفی اجمالی هر باب است. شیخ بهایی، اعمال شبانه روز را شش قسمت کرده، برای هر قسمتی، بایی را ویژه کرده است.

باب اول: اعمال از سپیده دم تا طلوع خورشید را در بردارد، یک مقدمه و یک تبصره و شش فصل دارد. در مقدمه، فضیلت وقت طلوع فجر تا طلوع آفتاب آمده است. در تبصره، تعیین زمان فجر اول و دوم بیان شده است، و در فصل‌ها، واجبات و مستحبات و آداب وضو، نماز صبح، تعقیبات نماز، اذان و اقامه و دعاها در این وقت، ذکر شده است.

باب دوم: اعمال زمان طلوع آفتاب تا هنگام ظهر را شامل می‌شود، دو فصل دارد. دعاها در ساعات دوم و سوم و چهارم روز، مراتب معرفت، صدقه دادن، آداب اعمالی که معمولاً انسان در ابتدای روز آن‌ها را انجام می‌دهد، آداب لباس پوشیدن و خوردن و آشامیدن، در این باب آمده است.

باب سوم: اعمال هنگام ظهر تا غروب خورشید است که این مباحث را در بردارد: روایتی دربارهٔ فضیلت هنگام زوال خورشید، تشویق به نماز اول وقت، آداب و چگونگی نمازها، نافله‌ها و تعقیبات نمازهای ظهر و عصر، چگونگی شناخت تحقق زوال خورشید، مراتب ذکر و دعاها در ساعات پنجم تا دوازدهم روز.

باب چهارم: اعمال زمان غروب تا هنگام خواب را بیان می‌کند که شامل این مطالب است: هنگام وقت مغرب، دعاها هنگام مغرب، نمازها، تعقیبات و نافله‌های مغرب و عشا.

باب پنجم: اعمال هنگام خواب تا نیمه شب است که اعمال هنگام خواب، تحقیقی کامل دربارهٔ کیفیت تسبیح حضرت زهرا علیها السلام چگونه خوابیدن، دعاها هنگام خواب و سرمه کشیدن را شامل می‌شود.

باب ششم: اعمال نیمه شب تا سپیده دم است، در بردارنده این موضوعات است: فضیلت نماز شب، دعاها هنگام برخاستن از خواب، هنگام نماز شب، آداب تخلی، دعاها امیرالمؤمنین و امام

سجاده علیه السلام در نیمه شب، دعا‌های قبل از نماز شب و سایر آداب درباره نماز شب، نافله نماز صبح، دعا‌های پس از نافله.

شیخ بهایی، در خاتمه کتاب، تفسیر سورة فاتحه را بیان می‌کند و سبب نوشتن تفسیر این سوره را، آشنایی برادران دینی، با آنچه در نماز خوانده می‌شود، دانسته است (همان: ص ۷۴۸). در تمامی شش باب کتاب، شیخ، عنوان‌هایی به نام «توضیح» قرار داده است که در آن، بیان لغات مشکل، شرح روایات، تفسیر آیات، مباحث کلامی، فقهی و ... می‌پردازد.

فواید و آگاهی‌ها

مفتاح الفلاح، بیان اعمال شبانه روز است، ولی فواید و آگاهی‌های بسیاری در این کتاب است که آن را، از حالت یک کتاب دعایی و عملی صرف، خارج کرده است. ما در این‌جا، این فواید را، با نمونه‌ای از هر فایده، بیان می‌کنیم.

علوم قرآن و تفسیر

الف. تفسیری

یحکم، در سوره شعرا که حکایت سخن حضرت ابراهیم علیه السلام است و می‌فرماید: «زَبَّ هَبَّ لِي حَكْمًا» (شعراء: ۸۳)، به حکم کردن به حق، در میان مردم تفسیر کرده‌اند؛ چرا که از افضل اعمال است. همچنین، به کمال در علم و عمل نیز، تفسیر شده است (همان: ص ۱۲۳).

ب. اختلاف قرائت

درباره آیه «وَكَذَلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ» می‌نویسد: ابن‌عمر و ابوبکر، «نُجِّي» قرائت کرده‌اند، ولی همین هم مضارع است و اصل آن، «نُجِّجِي»، با دو نون است و نون دوم، افتاده است، مانند تای دوم، در کلام خدا که می‌فرماید: «تَظَاهَرُونَ» (همان: ص ۵۵۴).

فواید حدیثی

سند شناسی

الف. رجالی

عبدالرحمان بن ابی‌عبدالله، از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که امام فرمود: «إِذَا صَلَّى، فَصَلِّ فِي نَعْلَيْكَ إِذَا كَانَتْ طَاهِرَةً، فَانَّهُ يُقَالُ: ذَلِكَ مِنَ السُّنَّةِ؛ هُنَّكَ نَمَازٌ، فِي نَعْلَيْنِ نَمَازٌ بَغْذَارٍ، إِنْ كَانَ بَاطِلًا؛ لِأَنَّ» چرا که گفته می‌شود، این کار، سنت است».

شیخ بهایی می گوید:

امام که فرمود: «یقال تا آخر حدیث»، ظاهرش می‌رساند که منظور امام، این بوده است که هنگامی که تو در نعلین نماز بگذاری، شیعیان می‌دانند که نماز در نعلین، سنت است و بدان قائل می‌شوند. پس این راوی، از بزرگان اصحاب امام صادق علیه السلام است؛ همان بزرگانی که به گفتار و کردارشان، اطمینان است (همان: ص ۱۱۱).

ب. بررسی سندی حدیث

رواه شیخ الطائفة فی التهذیب، بسند صحیح، عن اسماعیل بن سعد (سعید) الأشعری، قال: سألت أبا الحسن الرضا علیه السلام، عن ساعات الوتر، فقال: أحبها الی، الفجر الاول (همان: ص ۱۵۶).
و نمونه‌های بسیار دیگر.

فقه الحدیث

الف. پیش نیازهای فهم متن

- ضبط‌های مختلف و ترجیح یکی بر دیگری

در بیان «أعوذ بك من مقطعات النيران»، می‌گوید:

برخی، «مقطعات» ضبط کرده‌اند، ولی آنچه نقل شده، اوکی است و سخن خدا؛ یعنی «فالذین كفروا قطعت لهم ثياب من نار»، آن را تایید می‌کند (همان: ص ۱۰۲).

- توجه به زیادتى، در روایات غیر معتبر

شیخ بهایی، درباره کلمات «لا اله الا الله الحكيم الكريم، لا اله الا الله العلي العظيم، سبحان الله رب السماوات السبع و رب الارضين السبع، وما فيهن و ما بينهن، و رب العرش العظيم، و الحمد لله رب العالمين»، می‌نویسد:

این‌ها، کلمات فرج است، بنابر آنچه ثقة الاسلام در کافی، با سند حسن، از امام باقر علیه السلام نقل کرده است، و در برخی کتاب‌های دعا، زیادتى «وما تحتهن وما بينهن»، و در بعضی دیگر، «وما فوقهن»، بعد از «ما تحتهن» و در برخی دیگر، «وهو رب العرش العظيم» آمده است و من، این زیادتى‌ها را، تا آنجا که از روایات معتبر آگاه هستم، نیافتم (همان).

- مشهور، بلا اصل

۱. آنچه در این زمان مشهور است که پس از غذا، فاتحة الكتاب می‌خوانند، در کتاب‌های حدیث، آن را نیافتم (همان: ص ۶۱).

۲. در میان متأخران رایج است که وتر، فقط بر رکعت سوم [از سه رکعت آخر در نماز شب] استعمال کرده‌اند، نه بر هر سه رکعت، اما در احادیث رسیده از امامان معصوم علیهم السلام، عکس آن رایج است (همان: ص ۳۹۰).

- استفاده از نسخه‌های مورد اطمینان

بعد از ذکر دعاهای وضو، می‌نویسد:

بدان که میان نسخه‌های کافی و کتاب من لا یحضره الفقیه و تهذیب، در برخی الفاظ این دعاهای، اندکی اختلاف است، و آنچه من ذکر کردم، همان روایت شیخ الطائفه در تهذیب است و نسخه تهذیب که نزد من است، نسخه مورد اطمینانی است به خط پدرم که بر شیخ خود، شهید ثانی رحمته الله علیه قرائت کرده و در آخر آن، اجازه‌ای به خط وی است.

نیز، درباره نسخه‌های دعاهای ساعات شبانه روز، می‌گوید:

نسخه‌های دعاهای ساعات شبانه روز، در نقصان و زیادت، بسیار اختلاف دارند و آنچه من در این کتاب آوردم، نسخه‌ای بود که به آن اطمینان داشته و بر آن، اعتماد کرده‌ام (همان: ص ۳۵۴).

ب. فهم مفردات

در مورد مطالب صرفی، به دو نمونه اشاره می‌کنیم:

۱. معولی، وزن آن، همان اسم مفعول است؛ یعنی: مورد اطمینان و اعتماد من (همان: ص ۲۹۹۲).
۲. حی، در حی علی الصلاة، به فتح یاء، اسم فعل و به معنای «رو بیاور» است (همان: ص ۱۲۸).

ج. لغت شناسی

- بیان لغات مشکل

مؤلف، در بسیاری جای‌ها، به تبیین لغات پرداخته است، که دو نمونه از آن را می‌آوریم:

۱. عورت، در لغت، هر چیزی را گویند که انسان از آگاهی دیگری بر آن، حیا می‌کند (همان: ص ۱۰۱).

۲. رجیم، یعنی: مطرود [رانده شده]، که بر وزن نعیل، و به معنای اسم مفعول و اصل آن، از «الرجم بالحجارة» است (همان: ص ۱۲۷).

- ترجیح معنای روایی لغت، بر کلام اهل لغت

ایشان، واژه «غَسَقَ اللیل» را، نیمه شب معنا می‌کند، برخلاف سخن برخی اهل لغت، که تاریکی اول شب، گفته‌اند. سپس روایتی را در این مورد می‌آورد که امام رحمته الله علیه فرموده‌اند: «و غسق اللیل انتصافه» (همان: ص ۴۰۲).

- ترجمه لغت به فارسی

شیخ، یکبار هم لغتی را به فارسی ترجمه کرده است و آن، واژه استنکاف است؛ یعنی ننگ داشتن (همان: ص ۱۷۰).

د. توجه به ترکیبات

- مباحث نحوی

شیخ، در ترکیب آیه «وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ حَنِيفاً مسلماً وما أنا من المشركين إن صلاتي ونسكي ومحياي و مماتي لله رب العالمين»، می‌نویسد: حنیف، اوست که از باطل رویگردان و به حق روی آورده است، و حنیف و بعد از آن، هر دو، حال، از ضمیر «وجهت» هستند و «نسک»، به مطلق عبادت، تفسیر شده است که در این صورت، از قبیل عطف عام بر خاص است (همان: ص ۱۶۸).

- مباحث بلاغی

نویسنده، در توضیح عبارت «منها أنا ذا مسکینک بائسک اسپرک فقیرک سائلک منیخ بفنائک»، می‌آورد:

منیخ، یعنی: مقیم بفنائک و فناء، فضای اطراف خانه را گویند [یعنی مقیم در آستانه تو] و کلام، استعاری است (همان: ص ۳۰۰).

ه. اسباب ورود حدیث

شیخ، در توضیح عبارت «المخفی للصدقات» که درباره امام سجاد علیه السلام است، چنین آورده است که امام زین العابدین علیه السلام، هزینه چهارصد خانه‌وار را در مدینه تامین می‌کرد و غذایشان را، شبانه به آنان می‌رساند، ولی آن‌ها نمی‌دانستند که این غذا، از کجا می‌آید. وقتی امام از دنیا رفتند، آن غذا نرسید و دانستند که کار امام بوده است (همان: ص ۳۶۰).

و. توجه به احادیث منافی

بسا جمع بین برتری نماز بر بعضی اعمال، مانند حج و جهاد و سخن پیامبر که فرمود: «أفضل أعمال، پر مشقت‌ترین آن‌ها است»، مشکل می‌شود؛ زیرا مشقت این عبادت‌ها، از نماز، بیش‌تر است. در دفع این اشکال، گفته‌اند: معنای سخن پیامبر، این است که هر عملی که انجام آن، در حالات متفاوت، ممکن است، افضل آن‌ها، پر مشقت‌ترین آن‌ها باشد؛ مثلاً روزه در تابستان، از روزه در زمستان، سخت‌تر است، و وضو در زمستان، از وضو در تابستان، مشقت بیش‌تری دارد. پرداخت زکات و صدقات، در روزهای گرانی و ارزانی و... همین گونه است (همان: ص ۱۳۰).

ز. بهره‌گیری از دست آوردهای بشری

- استفاده از دانش نجوم

شیخ، پس از تفسیر آیه «إنا زینا السماء الدنيا بزینة الكواكب»، می‌نویسد:

و آنچه مشهور است، که همه ثوابت، در فلک هشتم متمرکز هستند و در هریک از هفت فلک دیگر، یکی از سیارات هفت گانه است، دلیلی برای اثبات آن، اقامه نشده است (همان: ص ۲۷۶).

- ذکر مجرب

وی، پس از روایتی از امام صادق علیه السلام که می‌فرماید: «بنده‌ای که آیه آخر سوره کهف را هنگام خواب بخواند، مگر آن که در ساعتی که می‌خواهد، از خواب بیدار می‌شود»، چنین می‌نویسد: می‌گوییم: این، از اسرار شگفت و تجربه شده‌ای است که هیچ شکی در آن نیست (همان: ص ۶۰۳).

- شرح حدیث

معاویة بن وهب می‌گوید: از امام صادق علیه السلام پرسیدم: برترین عملی که بندگان را به پروردگارشان نزدیک می‌کند و محبوب‌ترین عمل، نزد خدا است، کدام عمل است؟ امام فرمود: «پس از معرفت، برتر از این نماز، نمی‌شناسم».

شیخ بهایی، در توضیح حدیث می‌نویسد:

منظور از معرفت، اعتقاداتی است که ایمان، به سبب آن‌ها، تحقق می‌یابد. پس نماز، بعد از ایمان، از همه اعمال نفسی و بدنی و مالی، برتر است و اجماع هم، بر این امر است (همان: ۱۲۹).

شیخ، در توضیح «الشیر لیس الیک»، می‌نویسد:

یعنی: شر به تو منسوب نیست، و از تو صادر نمی‌شود (همان: ص ۱۶۸).

وی، در شرح «وقدرتک التی لا یمتنع منها شیء»، می‌گوید:

در این عبارت، اشاره است به این که شیئیت، بر ممتنعات ذاتی، صدق نمی‌کند (همان: ص ۲۵۹).

ح. موانع فهم حدیث (برخورد گزینشی)

ایشان، درباره تشویق به تحت الحنکه چنین می‌آورد:

احادیث، درباره ترغیب به بستن تحت الحنکه بسیار است و شیعه، بر این مطلب اجماع دارد، و شگفت است از مخالفان ما که چگونه آن را انکار می‌کنند، با آن که در کتاب-هایشان، از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت کرده‌اند که حضرت، از بستن عمامه بر سر، بدون بستن تحت الحنکه نهی و به بستن تحت الحنکه امر کرد (همان: ص ۳۶۸).

عنایت به فقه

الف. مسائل فقهی

مؤلف، درباره نیت وضو می‌نویسد:

جایز دانسته‌اند که نیت وضو، با شستن دست‌ها - در صورت اجتماع شرایط آن -، مضمضه و استنشاق همراه باشد؛ زیرا این سه عمل، از اعمال وضوی کامل هستند و این طاووس، در جایز بودن همراهی نیت، با اعمالی غیر از شستن صورت، توقف کرده است و احتیاط، با نظر وی همراه است (همان: ص ۸۲).

ب. استفاده از کلام فقها

ایشان، در بحث اذان، چنین می‌نگارد:

ظاهر کلام محقق در معتبر، این است که اکتفا به اذان یک فرد عادل، جایز است (همان: ص ۴۱۲).

و نمونه‌های فراوان دیگر.

ج. اشکال به فقها

بعضی فقهای متأخر ما، در مورد نیت، بسیار گفته‌اند و سخن را دربارهٔ آن، به درازا کشیده‌اند، حال آن که در احادیث امامان علیهم‌السلام چیزی در این باره نیست ... (همان: ص ۱۳۸).

یادکرد برخی مباحث، در سایر کتاب‌های خود

شیخ، در بعضی موارد، اشاره می‌کند که این بحث را در کتاب دیگر خود هم، آورده است؛ مثلاً در مورد یک بار شستن دست‌ها هنگام وضو، می‌گوید:

باید شستن صورت و دست‌ها، یک بار باشد، نه بیشتر. همان طور که ثقة الاسلام کلینی و رئیس‌المحدثین، شیخ صدوق، در کتاب *من لا یحضره الفقیه*، همین نظر را دارند و ما در این باره، در *مشرق‌الشمسین و حبل‌المتین*، مشروح سخن گفته‌ایم (همان: ص ۸۸).

شعر فارسی

تنها شعر فارسی که شیخ بهایی از آن استفاده کرده است، شعری است از شیخ محمود شبستری که چنین است:

روا باشد انسا الله از درختی چرا نبود روا از نیک بختی (همان: ص ۳۷۷)

دقت در تعبیر

دقت در تعبیر ایشان، در کیفیت نشستن برای تشهد و چگونگی ذکر آن، چنین می‌آورد:

... ثم اجلس للتشهد متورکاً ناظراً الی حجرک و تقول: بسم الله و خیر الاسماء الله أشهد أن لا اله الا الله...».

سپس در حاشیهٔ خود، بر این مطلب می‌نویسد:

اگر بگوی: چرا این عمل را با فعل مضارع [تقول] آغاز کرده‌ای [با اینکه تشهد واجب است] پس بجا است که با فعل امر آغاز شود؟! می‌گویم: چون تشهدی که در این جا [با این کیفیت] ذکر شد، از تشهد واجب افضل است. پس اختیار آن، مستحب است. از این رو، آن را با فعل مضارع آغاز کردیم (همان: ص ۱۶۰).

نشاط در دعا

شیخ بهایی، به نشاط در عبادت و دعا هم توجه کرده‌اند، چنان که می‌نویسند:

بدان! تعقیبی که ما ذکر کردیم، از روایات متعددی گرفته شده است. پس اگر برای خواندن همه آن وقت نداری، می‌توانی به قسمتی از آن بسنده کنی، و اگر در این هنگام، در خود احساس سنگینی داشتی، آن را قطع کن، و بدون علاقه و اقبال به آن، خود را به مشقت نینداز؛ زیرا که توجه و اقبال، روح عبادت و دعا است (همان: ص ۲۵۶).

منابع مفتاح الفلاح

شیخ بهایی، از منابع مختلفی، در تألیف *مفتاح الفلاح*، بهره برده است. ما کوشیده‌ایم این منابع را، از متن *مفتاح الفلاح* و با مراجعه به سایر کتاب‌ها، استخراج کنیم. یادآور می‌شویم که ممکن است برخی منابع، از نگاه ما دور مانده باشد. صفحاتی که بعد از ذکر هر منبع می‌آید، صفحه *مفتاح الفلاح* است که در آن صفحه، از همان منبع استفاده شده است.

۱. الامان، ابن طاووس، ص ۷۲.
۲. أمالی صدوق، ص ۵۱۳ و ۶۹۲.
۳. بعض رسائل خواجه نصیر الدین طوسی، ص ۳۶۲.
۴. البلد الامین احتمالاً یا مهج الدعوات، ص ۲۴۳.
۵. تحریر الاحکام احتمالاً (نظر ابن ابی عقیل) یا از مختلف، ص ۱۱۱.
۶. توحید صدوق، ص ۲۸۸.
۷. تهذیب الاحکام، ص ۶۱ و ۷۸ و ...
۸. ثواب الاعمال، ص ۲۵۸.
۹. جمل العلم و العمل، ص ۱۱۱.
۱۰. الدر المنثور، ص ۲۶۸.
۱۱. الدعوات، ص ۱۳۲ (الدعاء بین الاذان ...).
۱۲. ذکری الشیعه، ص ۸۶ و ۵۱۷.
۱۳. الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقیه (با توجه به حاشیه خواجویی)، ص ۴۳۱.
۱۴. صحاح اهل سنت، ص ۳۳۵.
- صحیح مسلم
- سنن ابو داوود
- سنن بیهقی
- سنن نسایی
۱۵. صحاح اللغة، ص ۳۶۹.
۱۶. صحیفة سجادیه، ص ۲۴۷ و ۷۲۳.

۱۷. عدة الداعی، ص ۱۰۵.
۱۸. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ص ۴۹۵.
۱۹. عوالی اللثالی، ص ۱۱۶ (بما روی انه تا العلم المکنون).
۲۰. الکافی، ص ۴۷ و ۶۶ و ۶۸ و ۸۲ و ۹۱ و ...
۲۱. کتاب من لا یحضره الفقیه، ص ۴۴ و ۵۲ و ۶۵ و ...
۲۲. کنز العرفان، ص ۱۱۵.
۲۳. اللعة دمشقیه (با توجه به حاشیه خواجهوی)، ص ۴۳۱.
۲۴. مجمع البیان (با توجه به حاشیه خواجهوی)، ص ۱۲۳ و ۱۱۳.
۲۵. مصباح المتعجد، ص ۱۴۶ و ۶۸۰.
۲۶. مصباح کفعمی، ص ۳۳۸ به بعد (ادعیه ساعات): نیز رک به بحار الانوار: ج ۸۳ ص ۳۶۸.
۲۷. معتبر، ص ۴۱۲.
۲۸. منتهی المطلب، ص ۵۸ و ۳۶۹ و ۵۲.
۲۹. مهج الدعوات، ص ۱۹۹ و ۵۲۵.

شرح ها

۱. مفتاح الفلاح و ترجمه فارسی آن، با تعلیقات، از آقا جمال خوانساری (محمد محسن، مشهور به آقا بزرگ تهرانی، همان).
۲. شرح شرح مفتاح الفلاح، از محمد بن سلیمان تنکابنی، مؤلف قصص العلماء (همان: ج ۱۱ ص ۳۵۸).
۳. لسان الصباح فی شرح کلام البهائی فی اوائل مفتاح الفلاح فی بیان الفجرین، از سید مفتی میر عباس (م ۱۳۰۶) که در سال ۱۲۸۳، آن را به اتمام رسانده است. این نسخه، نزد مولوی ذاکر حسین هندی، موجود است (همان: ج ۱۸ ص ۳۰۵).
۴. فلق الاصباح فی شرح مفتاح الفلاح، از شیخ سلیمان بن عبدالله ما حوزی بحرانی (م ۱۱۲۱) (همان: ج ۱۴ ص ۸۲). این شرح، ناتمام است (همان: ج ۷ ص ۳۰۴).
- از این شرح، به حاشیه هم تعبیر شده است و نسخه‌ای از آن، به تصحیح مؤلف، در سال ۱۱۰۴، در کتابخانه آستان قدس رضوی، به شماره ۱۲۰۱۸، موجود است (فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی: ج ۱۵ ص ۴۷۹).

تعلیقه‌ها و حاشیه‌ها

۱. حاشیه خود شیخ بهایی که در اغلب نسخه‌های *مفتاح الفلاح* درج شده، و در نسخه‌های چاپی آن نیز، به چاپ رسیده است (ترجمه‌های *مفتاح الفلاح* و ترجمه آقا جمال خوانساری: ص ۱۱۲ ش ۱۱۲).
۲. حاشیه *ملا اسماعیل خواجویی* (م ۱۱۷۳)، ابوالهدی، فرزند ابوالعالی کلباسی (م ۱۳۵۶)، آن را تدوین کرده است (همان: ج ۶ ص ۲۱۵). این حاشیه، همراه با متن، در سال ۱۴۱۷ (چاپ دوم)، به وسیله دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، به چاپ رسیده است.
۳. حاشیه *محمد طاهر یار فروشی مازندرانی* (همان: ص ۴۷۲).
۴. حاشیه *ابوطالب علاء الدین حسین بن میرزا رفیع الدین حسینی مرعشی املی* (م ۱۰۶۴) (همان: ج ۶ ص ۱۶۶).
۵. حاشیه *سید محسن امین، صاحب اعیان الشیعه* (همان: ج ۱۰ ص ۳۷۳).
۶. حاشیه *محمد جعفر یزدی* (همان: ج ۱۵ ص ۴۸۰).
۷. حاشیه *عبدالعظیم امام* (همان).
۸. شرح *مفتاح الفلاح* و ترجمه فارسی آن، با تعلیقات، از آقا جمال خوانساری (همان: ج ۱۴ ص ۸۲).

ترجمه‌های *مفتاح الفلاح*

۱. *آداب عباسی*، ترجمه متن و حاشیه‌ها و بیان‌های شیخ بهایی، از صدر الدین محمد بن محب علی تبریزی (همان ج ۱ ص ۲۴).
۲. *التحفة النواویة و الهدیة الاخرویة*، از سید ابوالمظفر محمد جعفر حسینی، که نه باب دارد و شش باب اول آن، ترجمه *مفتاح الفلاح* است (همان: ج ۳ ص ۴۷۸).
۳. ترجمه *مفتاح الفلاح*، از دانشمندی ناشناس. نسخه‌ای از آن، در کتابخانه محمد علی خوانساری، در نجف، موجود است (همان: ج ۴ ص ۱۳۸).
۴. ترجمه *آقا جمال خوانساری* (همان). این ترجمه، به صورت حروف چینی، به کوشش حجة الاسلام و المسلمین رضا استادی و از طرف کنگره آقا حسین خوانساری، در سال ۱۳۷۸، به چاپ رسیده است.
۵. ترجمه *میرحسین کرمانی* (همان: ص ۱۱۰).
۶. ترجمه‌ای از دانشمندی ناشناس (همان).
۷. *سراج النجاح و ترجمه مفتاح الفلاح*، از محمد باقر بن ابوالقاسم تبریزی (همان: ص ۱۱۲).
۸. *عروة النجاح فی ترجمه مفتاح الفلاح*، از مولی محمد شریف بن احمد بن سدید شیعی گیلانی. ترجمه شش باب از *مفتاح الفلاح* است، ولی خاتمه آن را حذف کرده است (همان: ج ۱۵ ص ۲۴۹).

۹. گزیده و ترجمه *مفتاح الفلاح*، از علی نظری منفرد (گزیده و ترجمه *مفتاح الفلاح*: ۱۳۸۵ ش).
مختصر *آداب عباسی*، با حذف ترجمه حاشیه‌ها و بیان‌های شیخ بهایی، از همان مؤلف (همان: ج ۴ ص ۱۳۸).

۱۰. *منهاج النجاج*، از علی بن طیفور بسطامی که در سال ۱۰۶۲، آن را به پایان رسانده است (همان: ص ۱۱۱).

۱۱. مشخصات نسخه‌های خطی هریک از این ترجمه‌ها، غیر از ترجمه آقای نظری منفرد، در مقاله «ترجمه‌های *مفتاح الفلاح* و ترجمه *آقا جمال خوانساری*»، به قلم حجة الاسلام و المسلمین علی صدرایی خویی، در شماره ۱۱ فصلنامه علوم حدیث آمده است.

۱۲. *مفتاح الفلاح* لاتینی شده، تهران Mohammad monawar (sheykhbahee.com)

مختصر *مفتاح الفلاح*

فتح المفتاح، مختصر *مفتاح الفلاح*، یکی از شاگردان شیخ بهایی (همان: ج ۶ ص ۱۰۸؛ کشف الحجب والاسرار عن اسماء الكتب والاسفار: ص ۳۹۷).

تکمله *مفتاح الفلاح*

منهاج الصلاح فی واجبات الصلوات الیومیة و مندوباتها، و زیادة اعمال السنة والادعية الاسابیع، از مولی نظر علی بن محمد محسن گیلانی، که برای کامل کردن *مفتاح*، نوشته است تا بدین وسیله، به سایر کتب دعا، نیازی نباشد (همان: ج ۲۳ ص ۱۶۴).

نسخه‌های خطی *مفتاح الفلاح*

تاکنون، بیش از سیصد نسخه خطی *مفتاح الفلاح*، شناسایی شده است که ۱۳۷ نسخه آن، مربوط به قرن یازدهم، ۷۰ نسخه آن مربوط به قرن دوازدهم، ۳۴ نسخه آن مربوط به قرن سیزدهم، و ۹ نسخه آن مربوط به قرن چهاردهم است. ۴۸ نسخه آن هم، تاریخ کتابت ندارد.

ما در این فهرست، ۲۰ نسخه خطی *مفتاح* راه ذکر می‌کنیم. این ترتیب، بر اساس تاریخ کتابت است:
۱. کتابخانه وزیر، کاتب: محمد بن حسین عاملی (مؤلف)، زمان کتابت: ۱۰۱۲، ۸۹ برگ (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیر، ج ۱ ص ۴۱۱).

این زمان کتابت، ظاهراً اشتباه است؛ زیرا مؤلف، خود، در پایان *مفتاح الفلاح*، تاریخ پایان کتابت آن را، ۱۰۱۵ نقل می‌کند.

۲. کتابخانه ملکه ش ۹۷۶، کاتب: مؤلف، زمان کتابت: ۱۰۱۵، ۸۲ برگ (فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی: ۱۳۵۲ تا ۱۳۷۶ ش، ج ۱ ص ۵۲۳).

۳. کتابخانه آیت الله گلپایگانی، ش ۷۱۹۰/۳۶/۱۹۰۰، کاتب: محمد امین بن سلطان علی اسفراینی، زمان کتابت: سوم ذی القعدة ۱۰۱۵، ۱۳۷ برگ (فهرست کتاب‌های خطی

کتابخانه ملی ملک: ۱۳۵۲ تا ۱۳۷۶ ش: ج ۱ ص ۵۲۳).

۴. آستان قدس رضوی، ش ۳۲۹۳، کاتب: زین العابدین بن مهدی حسینی سمنانی طیب، زمان کتابت: ۱۰۱۵، ۹۱ برگ (همان: ج ۱۵ ص ۴۷۰ و ج ۲ ص ۲۹۷).

۵. کتابخانه دانشگاه تهران، ۹۱۸، زمان کتابت: ۱۰۱۵، ۱۳۶ برگ (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ۱۳۳۰ ش، ج ۱ ص ۲۱۶).

۶. کتابخانه ملی تهران، ش ۳۰۴۶ / ۴، زمان کتابت: ۱۰۱۵، ۱۰۰ برگ (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران: ۱۳۷۵ ش، ج ۱ ص ۱۶۵).

۷. آستان قدس رضوی، ش ۱۰۵۷۸، زمان کتابت ۱۰۱۶ (همان: ج ۱۵ ص ۴۲۸).

۸. کتابخانه آیت الله مرعشی، کاتب: تقی الدین محمد بن محسن حسینی، زمان کتابت: دوم صفر ۱۰۱۸ (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی: ۱۳۵۴ تا ۱۳۷۶ ش، ج ۲۳ ص ۱۴۳).

۹. کتابخانه عمومی اصفهان، ش ۳۳۱۸، زمان کتابت: ۱۰۲۴، ۲۰۰ برگ (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی اصفهان: ۱۳۴۹ ش ج ۱ ص ۳۰۹).

۱۰. آستان قدس، ش ۱۳۵۴۸، زمان کتابت: ۱۰۲۶، حواشی به خط محمود بن میرعلی میمنندی در ۱۰۷۶ (همان: ص ۴۸۳).

۱۱. مرکز احیاء میراث اسلامی، ش ۲۹۹۵، کاتب: یعقوب، زمان کتابت: سوم شعبان ۱۰۲۸ (فهرست مرکز احیاء میراث اسلامی: ج ۸ مخطوط).

۱۲. آستان قدس، ش ۱۷۵۲۶، کاتب، محمدرضا الموتی، زمان کتابت: ۱۰۲۹ (همان: ص ۴۷۱).

۱۳. کتابخانه ملی فارس، ش ۷۰۹، کاتب: نعمت الله بن فتح الله، زمان کتابت ۱۰۲۹ (فهرست کتب خطی کتابخانه ملی فارس: ۱۳۵۱ ش، ج ۲ ص ۳۰۱).

۱۴. کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۸۹۵۳، زمان کتابت: عصر مؤلف (همان: ص ۱۲۵).

۱۵. مرکز احیاء میراث اسلامی، ش ۲۳۹، زمان کتابت: عصر مؤلف (فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی: ۱۳۷۷ ش ج ۱ ص ۳۳۴).

۱۶. کتابخانه آیت الله گلپایگانی، ش ۱۲۰۴/۷/۱۰۴، کاتب: ابراهیم بن حاجی عبدالجلیل شیروانی، زمان کتابت: شعبان (ابوالفضل عرب زاده، همان ۱۰۳۱).

۱۷. کتابخانه دانشکده الهیات، ش ۱۰۷۵، زمان کتابت: ۱۰۳۴ (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد: ۱۳۶۱ ش، ج ۲ ص ۲۲۸).

۱۸. کتابخانه گوهرشاد، کاتب: حسن بن ملا ابوالقاسم، زمان کتابت: ۱۰۳۷ (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد: ۱۳۶۵ ش، ج ۲ ص ۶۱۶).

۱۹. کتابخانه قائمی، ش ۳۰۷، کاتب: احمد بن شکر الله اصفهانی، زمان کتابت: ۱۰۳۷ (فهرست کتابخانه قائمی: فصلنامه تراثنا، ش ۵۲ ص ۱۲۹).

چاپ‌های مفتاح الفلاح

۱. بمبئی، ۱۳۰۴، سنگی (فهرست کتاب های چاپی عربی: ص ۸۸۱).
۲. تهران، ۱۳۱۷، سنگی، جیبی، تصحیح: شیخ علی یزدی، ۳۰۵ صفحه (همان: ص ۸۸۰).
۳. مصر، ۱۳۲۴، سربی، جیبی، ۳۱۵ صفحه (همان: ص ۸۸۱).
۴. دارالاضواء، بیروت ۱۴۰۵ هـ / ۱۹۸۵ م، جیبی.
۵. دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، به تحقیق: سید مهدی رجایی، همراه با حواشی ملا اسماعیل خواجویی، چاپ دوم ۱۴۱۷.
۶. دار الكتاب الاسلامی قم، ۱۴۱۱ ق / ۱۳۶۹ ش، ظاهراً این چاپ، از روی چاپ دارالاضواء، افست شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتاب‌نامه

کتاب‌ها

۱. *ایمان الشیعه*، سید محسن امین، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶، ۱۱ جلد.
۲. *اصل الأمل فی علماء جبل عامل*، محمد بن حسن حر عاملی، تحقیق: سید احمد حسینی، بغداد: مکتبه الاندلس، ۱۳۸۵ ق، ۲ جلد.
۳. *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*، محمد باقر مجلسی، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴، ۱۱۰ جلد.
۴. ترجمه *مفتاح الفلاح*، علی بن طیفور بسطامی، چاپ ششم، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۸۵ ش.
۵. *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، تحقیق: مؤسسه آل البيت، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۹، ۳۰ جلد.
۶. *خاتمه مستدرک الوسائل*، حسین بن محمد تقی نوری، تحقیق: مؤسسه آل البيت، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۵، ۶ جلد.
۷. *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، محمد محسن تهرانی (آقا بزرگ)، قم و تهران: اسماعیلیان و اسلامیّه، ۱۴۰۸، ۲۵ جلد.
۸. *الغدير الكتاب والسنة والادب*، عبدالحسین امینی، تحقیق: مرکز الغدير للدراسات الاسلامیه، چاپ اول، قم: مرکز الغدير للدراسات الاسلامیه، ۱۴۱۶، ۱۱ ج.
۹. *فهرست کتاب های چاپی عربی*، خان بابا مشار، چاپ اول، تهران، ۱۳۴۴ ش.
۱۰. *فهرست کتابخانه خطی*، محمدباقر حجتی و احمد منزوی، کتابخانه ملی ملکه ۱۳۵۲ تا ۱۳۷۶ ش.
۱۱. *فهرست کتب خطی کتابخانه ملی فارس*، علی نقی بهروزی و صادق فقیری، شیراز: انتشارات انجمن کتابخانه‌های عمومی شیراز، ۱۳۵۱ ش.
۱۲. *فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد*، محمود فاضل، مشهد: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۱ ش.
۱۳. *فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی آیت الله العظمی گلپایگانی*، ابوالفضل عرب زاده، قم: دارالقرآن الکریم، ۱۳۷۸ ش.
۱۴. *فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی*، سید احمد حسینی اشکوری، قم: انتشارات کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۵۴ تا ۱۳۷۶ ش.
۱۵. *فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیري*، محمد شیروانی، یزد، ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۸ ش.
۱۶. *فهرست نسخه های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد*، مشهد: انتشارات کتابخانه جامع گوهرشاد، ۱۳۶۵ ش.

۱۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی اصفهان، جواد مقصود همدانی، تهران: چاپ میهن، ۱۳۴۹ ش.
۱۸. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، علی نقی منزوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۹. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران، امیره ضیمری، تهران: انتشارات کتابخانه ملی ایران، ۱۳۷۵ ش.
۲۰. فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، قم: مرکز احیاء میراث اسلامی، ۱۳۷۷ ش.
۲۱. کشف الحجب والاستار عن اسماء الکتب والاسفار، سید اعجاز حسین کنتوری نیشابوری، چاپ دوم، قم: کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی، ۱۴۰۹ هـ.
۲۲. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تصحیح و تحقیق: علی اکبر غفاری، چاپ چهارم، تهران: اسلامیه، ۱۳۶۵، ۸ جلد.
۲۳. گزیده و ترجمه مفتاح الفلاح، علی نظری منفرد، چاپ اول، قم: انتشارات جلوه کمال، ۱۳۸۵ ش.
۲۴. مفتاح الفلاح، محمد بن حسین حارثی همدانی (شیخ بهایی)، تحقیق: سید مهدی رجایی، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷.

مقاله‌ها:

۲۵. ترجمه‌های مفتاح الفلاح و ترجمه آقا جمال خوانساری، علی صدرایی خویی، فصلنامه علوم حدیث، سال چهارم، ش ۱۱، ۱۳۷۸ ش.
۲۶. فهرست کتابخانه قائینی، علی فاضل قائینی، فصلنامه تراثنا بسال سیزدهم، ش ۵۲، ۱۴۱۸ هـ.

نرم افزارها:

۲۷. خلاصة الأثر فی اعیان القرن الحادی عشر، محمد امین محبی، نرم افزار المكتبة الشاملة، نسخه دوم، ۳ جلد.
- سلافة العصر فی محاسن الشعراء بكل مصر، سید علی خان مدنی، نرم افزار المكتبة الشاملة، نسخه دوم.